

ЕМОЦІЙНО-ОЦІННА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Людмила Томіленко

(Україна)

У статті досліджено емоційно-оцінну лексику на позначення осіб в українській перекладній лексикографії початку ХХ ст. Виокремлено основні групи цієї лексики. Наведено приклади рідкоживаних, маловідомих та невідомих найменувань, що відсутні в сучасних загальномовних словниках.

Ключові слова: емоційно-оцінна лексика, найменування осіб, перекладна лексикографія, словник, російсько-український словник.

EMOTIONAL-EVALUATIVE LEXIS FOR THE DESIGNATION OF PERSONS IN THE UKRAINIAN TRANSLATIONAL LEXICOGRAPHY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Ljudmyla Tomilenko

The article investigates the emotional-evaluative lexis for the designation of persons in the Ukrainian translational lexicography in the beginning of the 20th century. The major groups of the lexis are distinguished. The article offers the examples of rarely used, little known and unknown names, that are not present in the contemporary general-language dictionaries.

Key words: emotional-evaluative lexis, names of persons, translational lexicography, dictionary, Russian-Ukrainian dictionary.

Як засвідчують праці вітчизняних мовознавців, “українська лексикографія 1917 – початку 30-х років характеризується активним розвитком за кількістю й різноманітністю словників (особливо багато – 1918 та в часи українізації), що зумовлено становленням української державності і, відповідно, виходом української мови на державний рівень” (Тараненко 2004, 300). Це була доба українського відродження в різних царинах життєдіяльності українського соціуму, у тому числі і в словникарстві (Дячук 2007, 87). Незважаючи на велику кількість лексикографічних джерел зазначеного періоду, за словами тогочасних дослідників, вони здебільшого не були високоякісними (Грицак 1923). Хоча частина праць усе-таки одержала схвальні відгуки не лише критиків минулого століття, а й сучасних науковців.

Нині в науково-практичній діяльності вітчизняні мовознавці дедалі частіше звертаються до лексикографічних праць післяреволюційної доби. “Створення нових словників, – зазначає П. Гриценко, – поєднується з вивченням та використанням лексикографічного досвіду попередніх епох, зокрема того складного періоду, починаючи від 1917 р., коли активно формувалися Українська Держава й оновлена українська літературна мова. Розвиток теорії укладання словників, тогочасні практичні досягнення сьогодні прочитують по-новому, до того ж з позицій не лише історії науки, а й можливості розв’язання питань сучасного словникарства” (Гриценко 2017, 7).

У статті зосередимо увагу на трьох відомих і популярних російсько-українських словниках, викреслених тоталітарним режимом минулого століття на довгі роки зі сторінок української лексикографії. Це: “Словник московсько-український” (1918 р.) В. Дубровського (далі – СМУ), “Російсько-український словник” у 2-х томах (1918 р.) С. Іваницького та Ф. Шумлянського (далі – РУС-18) й “Російсько-український словник” у 4-х томах (1924–1933 pp.) за ред. А. Кримського і С. Єфремова (далі – РУС-24–33), четвертий том якого, на жаль, не знайдено дотепер. Ці джерела за часів незалежності було перевидано й оцифровано, що свідчить про значний інтерес сучасників до лексикографічної спадщини минулого (зокрема до заборонених або мало згадуваних у радянські часи праць). Нині з усіма трьома словниками можна ознайомитися на спеціальних інтернет-ресурсах. Останніми роками з’явилося також чимало лінгвістичних розвідок, присвячених “репресованим” словникам, особливо РУС-24–33.

Одне з важливих завдань вітчизняного мовознавства – якомога докладніше дослідити лексико-семантичні, граматичні та інші особливості українських реєстрових частин словників початку ХХ ст. Для здійснення аналізу української лексики в усіх трьох джерелах було розроблено цифрові лексикографічні системи з двома реєстрами – російським та українським. Процес створення двох із них уже розглянуто в опублікованих статтях (Томіленко, Рабулець 2015; Томіленко, Рабулець 2017). До кожної із систем інтегровано граматичний словник української мови, що допоміг частково промаркувати лексику української частини реєстру. Неідентифіковані слова було розмічено вручну (зараз це поки що іменники). Крім цього, створено іменникову базу реєстрів (див. Додаток 2). До бази включено українські реєстри кожного з названих вище словників, а також реєстрові одиниці “Словаря української мови” (1907–1909) Б. Грінченка. Додатково можна відібрати спільну лексику трьох або двох словників, унікальні слова (тобто такі, які є лише в одному словнику, але відсутні в інших) тощо. Завдяки створеному інструментарію можна виконати комплексне дослідження всіх українських лексем, що містяться в досліджуваних працях, порівняти їх між собою, а також із одиницями, наявними в сучасних лексикографічних джерелах.

Оскільки іменникова база всіх українських слів згаданих вище праць повністю сформована, у пропонованій розвідці розглянемо емоційно-оцінну лексику на позначення осіб як вагомий складник реєстрових іменників. Виявимо найменування, які сьогодні вийшли з ужитку (або є рідковживаними) чи мають іншу семантику.

Як відомо, оцінні слова передають суб'єктивну оцінку мовцем певного об'єкта, усієї повідомлюваної інформації або адресата повідомлення. Вони можуть виражати схвалення чи осуд, погорду або критику, вияв симпатії чи антипатії, любов чи ненависть, тобто різні емоції та оцінки людини (Гуїванюк 2011, 89). Особливо поширена в мові лексика з виразною позитивною або негативною семантикою на позначення осіб. Тому не випадково, що в аналізованих словниках, як і в сучасних лексикографічних джерелах, зафіксовано чимало подібних найменувань, причому назви з несхвальною оцінкою переважають.

Загалом у трьох словниках міститься близько двох тисяч емоційно-оцінних слів, що йменують осіб. Це іменники чоловічого, жіночого та спільного роду. Більшість виявлених одиниць відома дотепер (*бахур, брехун, брехуха, вередун, веселун, вітрогон, зухвалець, каламутник, ледащо* та багато ін.). Проте аналізовані праці містять значну кількість назв, не зафіксованих сучасними джерелами й не відомих широкому загалу. Це досить цікавий об'єкт дослідження, на якому й зупинимо увагу. Зрозуміло, що всі емоційно-оцінні одиниці на позначення осіб в одній розвідці описати неможливо, тому розглянемо частину з них у межах виокремлених груп.

Отже, лексику українських реєстрових частин, що йменує людей, можна поєднати в такі основні групи:

1) назви осіб за рисами характеру, внутрішніми якостями, способом поведінки та ін. У перекладних джерелах початку ХХ ст. зафіксовано низку слів (відсутніх, наприклад, у Словниках української мови в 11-ти і 20-ти томах (далі – СУМ-11 та СУМ-20)), що йменують осіб:

а) добрих, доброзичливих: *добролюб* (РУС-24–33) – той, хто любить добро; *людолюбник* (СМУ) – той, хто любить людей;

б) веселих, жартівливих: *глузівник*¹, *насмїх* (СМУ), *насмїшко*, *насмїшок* (СМУ) – глузливець, насмїшник; *смїховалець* / *смїховалиця* (СМУ) – сміхованець, сміхун / сміхунка;

в) сміливих, хоробрих: *звасжник* (СМУ), *відважник* (СМУ), *смїлець* (СМУ, РУС-18) – смілива, відважна людина (сміливець);

г) активних, енергійних, таких, які стимулюють інших до певних дій: *заохотник*, *заохочувач* (РУС-24–33), *осмілювач* (РУС-24–33), *підбадьорювач* (РУС-24–33), *підтрутник* (РУС-18) – той, хто заохочує, підбадьорює кого-небудь до чогось;

г) забіякуватих, бешкетних: *обіясник* (РУС-24–33), *шалтай* (СМУ), *шибеняк* (СМУ), *урвіс* (СМУ), *урвень* (СМУ) – шибеник, бешкетник;

¹ Якщо слово зафіксоване в усіх трьох словниках, то подаємо без зазначення джерел.

д) мрійливих: *мрієць* (РУС-18), *марівник* / *марівниця* (СМУ) – мрійник / мрійниця;

е) боягузливих, лякливих: *ляйкало* (РУС-18), *боюн* (СМУ), *курополох* (РУС-18), *пожсахач* (СМУ), *полохун* (РУС-18), *страхун* (СМУ, РУС-18), *тхір* (РУС-18; у СМУ і СУМ-11 – лише тварина) – боягуз;

є) нечесних, брехливих, шахруватих: *брехар* (РУС-24–33), *брешко*, *забреха* – брехун; *архимник* (СМУ), *крутіть* (РУС-24–33; сучасні словники – 1) пристрій для сукання мотузків; 2) вир), *крутяга* (РУС-24–33), *мотяга* (РУС-24–33; у РУС-18 – тринькало), *моталига* (РУС-24–33), *мохор* (РУС-24–33), *мошеник* (РУС-18), *ощуста* (СМУ), *шальвіра*, *шахрун* (СМУ, РУС-24–33) – шахрай;

ж) хитрих, підступних, улесливих: *лабза*, *лабуза* (РУС-24–33), *лабузник* (*лабузниця* – СМУ, РУС-24–33), *лестобатник* / *лестобатниця* (СМУ) – підлабузник / підлабузниця; *лукавник* (РУС-24–33), *хитрець* (РУС-18) – хитра людина, хитрун;

з) легковажних, марнослівних: *марномовець* – марнослов; *балакайло* (РУС-18, РУС-24–33), *верзиця* (РУС-24–33), *дурноляп* (РУС-24–33), *клепало* (*клепалка* – РУС-24–33), *мелун*, *патяка* (РУС-24–33), *пустак* (РУС-24–33) – базікало;

и) ледачих, неохочих до роботи: *байдала* (РУС-24–33), *ледень* (РУС-24–33), *ліногуз* (СМУ, РУС-24–33), *лінтюга* (СМУ, РУС-24–33), *лінтюх(а)* (РУС-24–33), *лодарь* (СМУ, РУС-18) – ледар, лінива людина; *вештанець* – той, хто вештається без діла;

і) розпусних, безсоромних: *безецник* (СМУ, РУС-24–33), *безсорома* (РУС-24–33), *безсоромітник* (СМУ) – безсоромник; *дінтянка* (СМУ, РУС-18), *католупівна* (РУС-18), *хльондра* (РУС-18), *хляжниця* (СМУ), *фіндюрка* (СМУ), *фльондра* (РУС-18, РУС-24–33), *шурпа* (СМУ), *лярва* (СМУ) – розпусна жінка, повія;

ї) зі шкідливими звичками, пристрасстю до чого-небудь: *бревкайло* (СМУ), *бревкало* (СМУ, РУС-18), *бревко* (СМУ), *бревтій* (СМУ), *поїдайло* (РУС-18), *прожора* (РУС-18), *проїсть* – ненажера; *випивайло*, *запивайло* (СМУ, РУС-24–33), *запивака* (РУС-24–33), *кубрій* (РУС-24–33), *опіяка* (СМУ), *п'янди-голова* (СМУ) – п'яниця, пияк;

й) пихатих, чванливих, гордовитих, задавакуватих: *гордун*, *пишак* (СМУ, РУС-24–33) – гордій; *задавайло* (РУС-18) – задавака;

к) відлюдькуватих, самотніх: *безлюдень* (СМУ, РУС-24–33), *безлюдник* (СМУ), *безлюдок* (РУС-18, РУС-24–33) – відлюдник;

л) недобрих, злих, підлих: *злорадник* (СМУ) – той, хто радить щось зле; *подляк* (СМУ, РУС-24–33), *подлякач* (РУС-24–33) – підла людина, мерзотник; *злосник* / *злосниця* (РУС-24–33), *недоброзичник* / *недоброзичниця* (СМУ), *недоброхит* / *недоброхитка* (СМУ, РУС-24–33), *незичливець* (РУС-18) – недоброзичливець / недоброзичливиця; *чоловіконенавидник* (РУС-18) – той, хто ненавидить людей (людиноненависник);

м) грубих, невихованих: *брутальник / брутальниця* (СМУ) – грубіян / грубіянка;

н) плаксивих, вередливих: *йойлик* (СМУ), *квисля* (РУС-24–33), *мизя* (СМУ), *рюмсало* (РУС-24–33) – плаксієй, рюмса; *комиз* (СМУ; у РУС-24–33 і СУМ-20 – каприз), *привередник* (СМУ), *перебендюха* (РУС-24–33) – вередун, капризун / капризуха;

о) зрадливих: *зрадок* (РУС-24–33), *перевітник* (РУС-18, РУС-24–33), *перекидчик* (РУС-18), *перекидько* – перекинчик, зрадник;

2) назви осіб за зовнішнім виглядом: *вусаль* (РУС-24–33), *довговус* (РУС-18, РУС-24–33), *довговусько* (РУС-24–33), *довгоуосько* (РУС-18) – довговусий, із довгими вусами; *голобородько* – безбородько; *голомозько* – голомозий; *лоба* (РУС-24–33), *лобас* (РУС-24–33; у сучасних словниках та СМУ – лобур, телепень, у РУС-18 – риба), *лобка* (РУС-24–33) – той, хто має великого лоба (лобань); *губач*, *тригубач* (СМУ) – людина з великими губами (губань); *викапанець* (СМУ), *викапаник* (СМУ) – схожа на когось людина, двійник; *охайник* (РУС-18) – охайна, чисто одягнена людина; *галанець* (СМУ, РУС-18), *джегирь* (РУС-18), *финтик* (РУС-18, РУС-24–33), *чепурко* (СМУ) – франт, чепурун; *затьопа*, *мурза* (сучасні словники фіксують лише історизм – титул феодальної знаті в татар), *невтирака* (РУС-18, РУС-24–33) – замазура, нечупара;

3) назви осіб за розумовими здібностями: *бейдак* (СМУ), *бовть* (РУС-18; у сучасних словниках зафіксовано лише вигук), *глуптак* (СМУ), *дурнеча* (СМУ), *дурнолобець* (СМУ), *дурняк* (РУС-24–33; у сучасних словниках слово зафіксоване лише в складі фразеологізму ‘на дурняк’), *дурас* (РУС-24–33), *дурбас* (СМУ, РУС-24–33), *фатів* (СМУ) – дурна, нерозумна людина (дурень); *розумняка* (РУС-24–33) – розумна людина;

4) назви осіб із певними фізичними особливостями або вадами: *безух* (СМУ) – безвуха людина; *дебелень*, *дужак*, *дужинь* (СМУ, РУС-24–33), *закрепа* – міцна, сильна людина (силач); *лівкутник*, *лівкут* (РУС-24–33), *лівшак* (РУС-24–33), *лівшун* (РУС-18, РУС-24–33), (*лівшунка* – РУС-24–33), *лівцун* (СМУ, РУС-24–33), *манько*, *манькут* – лівша (шульга); *безріка*, *німань* (СМУ), *німчай* (РУС-24–33; у СМУ і сучасних словниках – німець) – німа людина, німий; *гикавий* (РУС-24–33), *гикало* (РУС-24–33), *закакльвець* (СМУ), *загика* (РУС-18, РУС-24–33), *загикаватий* (РУС-18, РУС-24–33), *заїкало* (СМУ), *заника* (СМУ), *заникуватець* (СМУ), *недомова* (сучасні словники – недомовка) – той, хто заїкається (заїка); *кутельногоа* (РУС-24–33), *шкандибал* (РУС-18) – той, хто шкандибас, кульгас; *шепелявець / шепелявка* (РУС-18) – той, хто шепелявить;

5) назви осіб за соціальним становищем, майновим станом (частину наведених слів можна віднести також до другої групи): *голодраб* (СМУ, РУС-24–33), *голодрига* (СМУ), *голоколінець*, *голоколінок*, *голоколінник* (РУС-24–33), *дранець* (СМУ, РУС-24–33), *дрантигуз* (РУС-18), *дрантогуз* (СМУ), *дріпло* (СМУ, у РУС-24–33 – паскудник), *лахман* (СМУ, РУС-18;

СУМ-11 – лахміття), *отіпанець* (СМУ), *ошара* (СМУ), *ошарпанець* (СМУ), *харлай* (СМУ) – бідняк, злидар, голодранець тощо.

Крім розглянутих, можна виокремити ще дві групи слів із суфіксами суб'єктивної оцінки. На відміну від попередніх груп, тут переважає лексика з позитивною семантикою:

1) зменшено-пестливі форми на позначення осіб: *витязенько* (РУС-24–33), *дівчєня* (РУС-18), *єврейчик* (РУС-18), *князько*, *малюсеньке* (РУС-18), *малючок* (РУС-18), *ме(и)зиночка* (наймолодша дочка – РУС-18), *мужичєня* (РУС-18, РУС-24–33), *рибалонько* (РУС-18), *тещєнька* (РУС-18), *тещєчка* (РУС-18), *тітусєчка* (РУС-18), *туркенєнька* (РУС-18), *туркинонька* (РУС-18), *угодничок* (РУС-18) тощо;

2) збільшені, згрубілі форми на позначення осіб: *багачище* (РУС-24–33); *дідора* (РУС-24–33), *дідур* (РУС-24–33) – збільш. до 'дід' (дідище), *гультайище* (РУС-24–33), *злodusище* (РУС-24–33), *ковалисько* (РУС-24–33), *мужицюга* (РУС-24–33) та ін.

Містять аналізовані словники й чимало емоційно-оцінних найменувань на позначення осіб жіночого роду. Хоча вони і є похідними від досить уживаних нині назв осіб чоловічого роду, їх немає в сучасних тлумачних словниках (можливо, через незначну кількість або й відсутність контекстів): *балаклійка*, *белькотуха*, *блюзнірка*, *верескунка* (є верескуха), *жалісливиця*, *зальотниця*, *зарозумілиця*, *сміхованка* та ін.

Досить цікаво, що деякі емоційно-оцінні загальні назви осіб, хоча й не зафіксовані сучасними словниками, проте досить поширені в мові як власні найменування – українські прізвища (*Брешко*, *Голобородько*, *Губач*, *Дужак*, *Лобко*, *Манько*, *Шепелявець* та ін.).

Доречно зауважити, що серед проаналізованих слів – іменникових найменувань, відсутніх у сучасних загальномовних лексикографічних джерелах, – міститься невелика кількість одиниць, які є єдиними похідними назвами (осіб) від відомих прикметників або дієслів: *вештанець*, *дебельень*, *злорадник* / *злорадниця*, *докірник* / *докірниця*, *затьопа*, *полохун* тощо.

Отже, як бачимо, значна частина розглянутих емоційно-оцінних лексем на позначення осіб, що містяться в реєстрах російсько-українських словників післяреволюційного періоду, відрізняється від нинішніх відповідників лише афіксально. Досить поширені й назви, утворені від інших основ. Є також одиниці, наявні лише в якомусь одному з досліджуваних джерел. Чимало подібних слів зафіксовано в словнику Бориса Грінченка. Однак досить багато трапляється й унікальних лексем, яких не містить "Словарь української мови" (1907–1909) Б. Грінченка (напр.: *байдикун* – РУС-18, *брутальник* – СМУ, *задавайло* – РУС-18, *злорадя* – РУС-18, *лівшак* – РУС-24–33 та ін.).

У перспективі плануємо розглянути інші групи іменникової лексики в словниках 1918–30-х років і порівняти їх із тими, що містяться в сучасних загальномовних лексикографічних працях.

Грицак, Є. (1923): *З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922)*. Львів.

Гриценко, П. (2017): *Парадигма обов'язку з перспективи часу (з нагоди 25-річчя створення Інституту української мови НАН України)*. Українська мова 1, 3-17.

Гуйванюк, Н. (2011): *Емоційно-оцінна лексика у “Словнику буковинських говірок”*. Мовознавчий вісник. 12 – 13, 88-95.

Дячук, Т. (2007): *Значення академічного словника в становленні української лексикографії*. Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах 14, 87-93.

Тараненко, О. О. (2004): *Українська лексикографія 1917 – поч. 21 ст. У кн. Українська мова: енциклопедія. „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана. Київ, 300-304.*

Томіленко, Л. М., Рабулець, О. Г. (2015): *“Словник московсько-український” В. Дубровського: склад і структура*. Мовознавство. 4, 89-96.

Томіленко, Л., Рабулець, О. (2017): *Цифрова лексикографічна система “С. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник” та її можливості*. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки. 153, 751-756.